

10 00 00 ИЛМҲОИ ФИЛОЛОГИЯ
10 00 00 ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ
10 00 00 PHILOLOGICAL SCIENCES

10 01 03 ЛИТЕРАТУРА НАРОДОВ СТРАН ЗАРУБЕЖЬЯ
10 01 03 LITERATURE OF FOREIGN COUNTRIES PEOPLES

УДК 8Г1
ББК 83.3(О)3

**ВЕЖАГИҲОИ КОРБУРДИ
АНВОЪИ АВЗОНИ ҒАЗАЛ ДАР
«ДЕВОН»- И БЕДИЛ**

*Нуров Нуралӣ, н.и.ф., мудири кафедраи
адабиёти классикии тоҷикии Донишгоҳи
давлатии Хуҷанд ба номи акад. Б.Ғафуров
(Тоҷикистон, Хуҷанд)*

**ОСОБЕННОСТИ
ИСПОЛЬЗОВАНИЯ
РАЗНОВИДНОСТЕЙ
РАЗМЕРОВ ГАЗЕЛИ В
«ДИВАНЕ» БЕДИЛЯ**

*Нуров Нурали, к.ф.н., заведующий кафедрой
таджикской классической литературы
Худжандского государственного
университета им. акад. Б.Ғафурова
(Таджикистан, Худжанд)*

**THE PECULIARITIES
OF USAGE IN REGARD TO
GAZEL METRES VARIETIES IN
BEDIL'S «DIVAN»**

*Nurov Nurali, candidate of philological sciences,
chief of the department of classic Tajik literature
under Khujand State University named after acad.
B. Gafurov (Tajikistan, Khujand)
E-MAIL: nurali74@mail.ru*

Ключевые слова: «Диван» Бедия, газель, поэтические размеры, размер **комил**, структурная эволюция газели, древнеиндийский эпос «Махабхарата», литературные связи

Статья посвящена анализу особенностей использования поэтических размеров в «Диване» Бедия. Подчеркивается, что, по сведениям большинства средневековых источников, в частности его ученика Хушгу, который жил в течение ряда лет в доме поэта, Бедиль, кроме арабского, персидского и родного индийского (бенгали), владел санскритом и знал наизусть древнеиндийский эпос «Махабхарата». На основе анализа газелей Бедия, написанных метром комил, делается вывод о влиянии древнеиндийских поэтических форм на творчество поэта. Особое внимание уделяется поэтическим опытам Бедия в использовании малоупотребительных в персидско-таджикской поэзии размеров, в том числе шестнадцатистопных комиля, мутадорика, мутақориба и раджаза.

Key words: Bedil's «divan», gazel, poetical metres, “Komil” metre, structural evolution of gazel, ancient Indian epos «Makhabharata», literary ties

The article dwells on the analysis in reference to the peculiarities of poetical metres usage in Bedil's «Divan». The author lays an emphasis upon the fact adduced in the majority of mediaeval sources that alongside with Arabic, Persian and Indian mother-tongue (Bengali) Bedil had a good command in Sanskrit and knew by heart the ancient Indian epos «Makhabharata»; the fact being mentioned also by Bedil's pupil Hushya who lived in the poet's house for a number of years. Proceeding from the analysis of Bedil's gazels written with **komil** metre, the author makes a conclusion about the influence of ancient Indian poetical forms upon the poet's creation. Special attention is paid to Bedil's poetical experiments in using scantily occurred metres in the Persian-Tajik poetry, here refer: sixteen-feet **komil**, **mutadorik**, **mutakorib** and **radjaz**.

Мирзо Абдулқодири Бедил дар таърихи адабиёти форсу тоҷик дар шумори он шоироне қарор дорад, ки сурудаҳои аз назари сабку мӯхтаво мавриди эътироф ва истиқболи аҳли суҳан қарор гирифта, ба унвони ибтикороти хунарӣ муаррифӣ шудааст. Ҳамин иқдом ба зуҳури ибтикор дар қаламрави шеър нуфузи шоистаи шоирро дар ин арса таъмин намудаанд. Дар баробари ин, «Девон»-и Абулмаонӣ низ дар силки девонҳои аз нигоҳи теъдод бонуфуз ба шумор меравад, ки шумораи ғазалиёти он бештар аз 2800 адад муқаррар шудааст. Тазаккури фузунии шумори ашъори шоир пеш аз Ҳама бад- он хотир аст, ки касрати таркиби Девони шоир ба танаввуъ ва фузунии авзон ва бухури қорбурдӣ дар ғазалиёти Абулмаонӣ боис омадааст. Шумори абёти “Девон”-и Бедил бо назардошти қасоид, рубоӣ, мухаммасот маълум месозад, ки теъдоди умумии он аз панҷоҳ ҳазор байт убур мекунад ва Абулмаонӣ дар силки камтарин суҳанварони соҳибдевори адабиёти форсу тоҷик қарор дорад, ки соҳиби чунин давовини ҳаҷим ҳастанд.

Тавачҷӯх ба таъйин ва тақрири бухур ва авзони «Девон»-и Бедил ханӯз дар айёми зиндагонии ҳуди шоир оғоз ёфтааст. Дар тазкираи «Сафинаи Хушгӯ», ки таълифи он дар замони ҳуди Бедил иттифоқ афтадааст, нахустин бор суҳан аз ибтикори Абулмаонӣ дар танаввуи қорбурди авзон рафта ва ҳатто муаллифи ин тазкира мӯътақид шудааст, ки «сивои нуздаҳ баҳри арӯз баҳри бистумро эҷод намуд ва дар он баҳр ғазалҳо саранҷом дод. Хушгӯ барои намуна ба ихтирои Бедил ҷаҳор байтро тазаккур дода, ки яке аз онҳо ин аст:

Чӣ бувад сару қори галатсабақон?

Дари илму амал ба фасона задан

Зи гурури далоли беҳабарӣ

Ҳама тири хато ба нишона задан. (8, с. 125)

Аммо устод Бобобек Раҳимӣ бар ин назар аст, ки сурудаҳои мазкури Бедил аз 19 баҳри арӯз берун нестанд ва ин абёт дар баҳри мутадорикӣ шонздаҳрукна гуфта шудаанд ва чунонки маълум аст, дар ин вазн пеш аз Бедил низ шоирон шеър гуфтаанд. (7, с. 66).

Оморшиносии авзони шеъри «Девон»-и Бедил ва масоили марбут ба равишҳои қорбурдии бухури мухталиф аз ҷониби чанд тан аз муҳаққиқони ватаниву хоричӣ мавриди пажӯҳиш қарор ёфтааст. Аз ҷумла, пажӯҳишгарони эронӣ Ҳабиб Ҷади-дулисломи Қалъанав ва Насрини Шафоии Киштгар дар мақолаи зери унвони «Муסיқии берунии “Девон”-и Бедил Дехлавӣ» мушаххасан ба ин мавзӯ пардохта, муҳимтарин авзони қорбурдии шоирро муқаррар намудаанд. Ба асоси ҳисоби ин муҳаққиқон дар Девони Бедил Дехлавӣ, ки аз 2859 ғазал иборат мебошад, 37 вазни

арӯзӣ дар 11 баҳр мавриди истифода қарор гирифтаанд. Аз ин миён 28 вазн дар 2727 маврид ғазал бо аркони ҳаштой (мусамман), нӯҳ вазн дар 124 маврид ғазал бо рукҳои шаштой (мусаддас) ва 1 вазн дар шаш маврид бо рукҳои чаҳортой (мураббаъ) истифода шудаанд. Пуркорбурдтарин баҳри мавриди истифода дар «Девон»-и Бедил рамал ва пас аз он ҳазаҷ аст» (5, с. 68). Афзуданист, ки теъдоди ғазалҳои Бедил дар баъзе нусаҳои хаттӣ ва ҳатто чопи он то ба 3087 расида, миқдори умумии абёти он бештар аз 36 ҳазор байт муқаррар шудааст, ки ин амр яке аз девонҳои бузургҳаҷм аз лиҳози шумора дар адаби форсӣ будани онро собит месозад.

Қобили тазаққур аст, ки ин пажӯҳишгарон дар қиёс бо даврони дигари адабиёти форсӣ ва ҳам сурудаҳои суҳанварони аҳди Бедил муқаррар намудаанд, ки “дар сабки ироқӣ корбурди авзони шеърӣ бисёр маҳдуд гардида, теъдоди авзони мавриди истифода аз 260 вазни арӯзии форсӣ аз сӣ таҷовуз намекунад. Дар идомаи таҳаввули шеър дар давраи темурӣ, мактаби вуқӯъ ва пас аз он сабки ҳиндӣ маҳдудияти корбурди чанд баҳр ва вазни авомписандона мешуд. Дар ин миён Бедил бо вучуди он ки аз бухури номатбуъ истифода намекунад, вале танаввуъ ва гуногуниро дар бухур ва авзони марғуб дубора ба арсаи зуҳур ворид мекунад ва ин дар бурҳае аз замон иттифоқ меафтад, ки ин авзон мавриди бетаваҷҷӯҳии дигар шоирон қарор гирифта, дар ҳоли мансух шудан аст” (5, с. 69). Аз ин гузориш хувайдост, ки нуфузи корбурдии авзони шеърӣ дар “Девон”-и Бедил ба ҳаддест, ки ҳатто онро метавон бар пояи андешаҳои ин пажӯҳишгарон баробар ба як давраи адабӣ шуморид.

Тавре тазаққур ёфт, дар «Девон»-и Бедил аз лиҳози касрати истифода баҳрҳои рамал ва ҳазаҷ пуркорбурдтарин ба шумор мераванд ва маҷмӯан 11 баҳри мавриди истифодаи шоир аз инҳо иборатанд: баъд аз рамалу ҳазаҷ, музореъ, мучтас, раҷаз, комил, мутақориб, хафиф, мунсарех, муктазаб, сареъ.

Бар ин асос, ки баҳси муфассал ва мудаққиқонаи авзони арӯзии “Девон”-и Бедил дар мақолаи донишварони мазкур ва ҳамзамон нигоштае аз олими дигари эронӣ Аҳмади Зокирӣ зери унвони «Муסיқии шеъри Бедил Дехлаві» чараён дорад, ин ҷо аз такрори матолиб иҷтиноб мешавад ва саъй бар он хоҳад рафт, ки бештар бар мавриди нахваи корбурдии баҳри комил ва бухури мутадорик, мутақориб ва раҷазӣ шонздаҳрукна дар «Девон»-и Бедил ва ибтикороти ӯ дар таҳаввули сохтории ғазал бар мабноси истифодаи ин баҳрҳои камтаҷрибашуда дар шеъри форсӣ изҳори назар шавад. Ба иттилои устод Бобобек Раҳимов илова бар 56 ғазали мазкур Мирзо Бедил 2 мухаммас низ дар ин баҳр, 24 ғазалу як қитъа дар баҳри мутақорибӣ шонздаҳрукна, чаҳор ғазал дар баҳри мутадорикӣ шонздаҳрукна ва як ғазал дар баҳри раҷазӣ мусаммани мураффали матвӣ сурудааст (8, с. 66).

Ҳарчанд бар асоси мурур ба анвои авзони шеърӣ дар «Девон»-и Бедил шогирдаш Хушгӯ ўро мухтарей баҳри бистум дар арӯз доништааст, аммо устод Бобобек Раҳимӣ ин ибтикори шоирро ихтироъ унвон намекунад, балки ўро ҳамчун шоире мешиносад, ки дар баҳрҳои ғайраматбуъ маҳорати баланде аз худ нишон додааст. Ба андешаи мо яке аз ин баҳрҳо ҳамин баҳри комил аст, ки аслан дар шеъри форсӣ камтар маъруфият дорад, аммо Бедил дар корбурди анвои он мақоми шоёни ҳунарии ҳешро ба намоиш гузоштааст. Таҷрибаҳои Бедил дар авзони шонздаҳрукнии баҳрҳои маъруфи мутақориб, мутадорик ва раҷаз низ ба иллати ба нудрат дучор шуданашон дар қаламрави адабиёти форсу тоҷик метавонанд ибтикороти Абулмаъониро дар ин самт бозгӯӣ кунад. Маҳз, зимни мутолиаи ҳамин навъ ғазалиёти шоир мо бехтарин иқдомот ва маҳорати суҳанварии ўро ба мушоҳида мегирем, то бар ин назар бирасем, ки ҳарчанд мухтарей нест, аммо корномаҳои дар

сурат ва сирати ғазали форсӣ бар мабнои танаввуи истифодаи авзони шеърӣ дар девонаш ба зухур расонидааст, ки албатта қобили мулоҳиза ва баррасӣ мебошанд.

Баҳри комил аслан хоси шеъри арабӣ буда, дар адабиёти форсӣ ба то замони Бедил камтар истифода шудааст. Мирзо Бедил аз ҷумлаи шоироне маҳсуб мешавад, ки ҳунари халлоқии хешро дар сурудани шеъри форсӣ бар пояи ин баҳри камозмуд таҷриба кардааст. Ҳанӯз тазкиранависони аҳди Бедил ин таҷрибаҳои ҳунарии ӯро дар баҳри комил эътироф намудаву мақоми хосаашро дар қорбурди ба таъбири эшон «буҳури қалилулистеъмол» тазаккур додаанд. Мир Ғуломалихони Озоди Балгиромӣ дар «Хизонаи омира» навиштааст: «Дар буҳури қалилулистеъмол ғазалҳо ба қудрат мегӯяд, хусусан баҳри комил. Дар ин баҳр мегӯяд:

*Мани сангдил чи асар барам, зи ҳузури зикри давоми ӯ,
Чу нигин нашуд фурӯ равам, ба худ аз хиҷолати номи ӯ (7, с. 152)*

Дар тазкираи дигари худ «Маосир-ул-киром» низ ҳамин муаллиф дигарбора ба мақоми Бедил дар қорбурди авзони мухталифи баҳри комил таъкид фармуда менависад: «Ва Мирзоро баҳри комил марғуб афтода ва дар ин баҳр шиное карда. (7, с. 133)

Бар асоси таҳқиқоти анҷомёфта дар заминаи арӯзи форсӣ таҷриба дар баҳри комил ба нудрат дар гузаштаи адаби форсӣ ба мушоҳида мерасад. Муаллифи «Фарҳанги қорбурдии авзони шеъри форсӣ» барои баҳри комили мусаммани солим намунаеро аз Ҳотифи Исфаҳонӣ, муламмаъеро аз Абдурахмони Ҷомӣ ва байтеро аз «Рисола»-и арӯзи Бобур дар ин баҳр тазаккур додааст, ки матлаъи ғазали Ҳотиф гунаи зайро дорад:

*Ба ҳарими хилвати худ шабе, чӣ шавад нуҳуфта бихониям,
Ба қанори ман бинишиниву ба қанори худ бинишониям (6, с. 156-157).*

Ҳамчунин як намунаи дигар ба унвони мисол оварда, ки он аслан матлаъи ғазали Бедили Дехлавӣ аст ва мутаассифона нигорандаи ин фарҳанг онро бо истинод аз китобе ба унвони «Шаҷарат ул-арӯз маа равзат ул-қавофӣ» аз Сайид Музаффаралии Асир (чоппи сангӣ, наشري матбааи Нувал кишур ба соли 1915) ба номи Бедили Шерозӣ зикр намуда, ки албатта ғалат аст. Ин байт таҳти шумораи 203 дар нусхаи устод Халилуллоҳи Халилӣ ҳамчун матлаъи ғазали Бедили Дехлавӣ омадааст:

*Ситам аст агар ҳавасат кашад, ки ба сайри сарву суман баро,
Ту зи гунча кам надамидаӣ, дари дил кушо ба чаман баро. (6, с. 45)*

Аммо Озоди Балгиромӣ дар «Маосир -ул киром» як намунаи дигарро бо тақия бар рисолаи Арӯзи Мир Атоуллоҳи Соиб аз Салмони Соваҷӣ тазаккур дода ва бо ишорат ба кам будани таҷрибаи ин баҳри адаби пешини форсӣ навиштааст: «Мир Атоуллоҳи Соиб муаллифи «Рисолаи арӯз» гӯяд: «Баъзе мутааххирини шуарои Аҷам бар комили мусамман шеър гуфтаанд, ки ҳолӣ аз узубате нест. Чунончи, Хоча Камолитдин Салмони Соваҷӣ фармояд:

*Ба санавбари қади дилкашаш, агар эй сабо гузар кунӣ,
Ба ҳавои ҷони ҳазини ман дили хастаро хабар кунӣ.*

Баъдан як байт аз Бедилро ҳам ба унвони намуна аз ин таҷрибаҳои ҳунарии ӯ нақл намудааст:

«Ва аз матолеи Мирзо Бедил аст:

*Ту қарими мутлақу мани гадо, чӣ кунӣ ҷуз ин ки нахониям,
Дари дигаре бинамо, ки ман ба кучо равам, чу бирониям (7, с. 134).*

Тибқи ҳисоби пажӯҳишгарон вазни ашъори шоир Бедил маҷмӯан ҳунари шоирии хешро барои қорбурди ин баҳр дар 60 ғазал таҷассум намудааст, ки 54 маврид дар баҳри комили мусаммани солим ва 6 маротиба дар баҳри комили мусаммани матвул мебошад. Устод Бобобек Раҳимӣ бошад теъдоди онҳоро 56 ғазалу 2 мухаммас бар

асоси нусхаи нашри кобулии «Девон»- и Бедил муқаррар намудааст. Ба ҳар оин, мавҷудияти ҳудуди 60 ғазал дар ин баҳр бар таҷрибаҳои муваффақонаи ҳунарии шоир ва ҳамзамон ба касби нуфузи чунин бухур ва авзони ба таъбири худи шоир номатбуъ таъкид дорад.

Барои намуна ба ду байт аз ду ғазали Бедил мурур мешавад:

Дар оташи ишқ то насӯзӣ, назар ба доғи вафо надӯзӣ

Ки аз чароғи ҳавасфурӯзӣ, танур афсурданон нағирад.

Байти мазкур баргирифта аз ғазалест, ки дар баҳри комили мусаммани солим суруда шуда ва он ба гунаи зайл тақтеъ мегардад: ««мутафоилот, мутафоилот, мутафоилот, мутафоилотон»».

Чи қадхудоиест эй ситамкаш, чунун кун аз дарди сар бурун о,

Ту шавқи озоди бегуборӣ, зи қулфати бому дар бурун о.

Ғазали мазкур, ки ҷумлаи 6 ғазалест, ки Абулмаъонӣ дар баҳри комили мусаммани матвул мавриди истифода қарор додааст ва зиҳфоти он ба таври зайл аст: «мутафоилот, мутафоилот, мутафоилот, мутафоилотон».

Устод Салоҳуддини Салҷуқӣ мӯътақид аст, ки «бо ин ки Мавлоно ва боз Бедил қӯшидаанд, ки баҳрҳо ва вазнҳои ҷадид ва номатбуъ (ба истилоҳи Бедил) ки дар шеър ҳаракати ҷадиди зинда ва дар мусиқӣ низ обу тоби тоза биёваранд, ба рӯи қор биёваранд, вале чун мутаассифона боли мусиқии он шикаста буд ва то кунун шикаста аст, ин шеър натавонист ба як бол парвози шоёне бикунад (9, с. 77).

Шояд гунае номатбуӣ дар сохтори ғазалҳои мазкур ба мушоҳида расад, аммо дар ин навъ ғазалҳо ба таъбири устод Салоҳуддин Салҷуқӣ Бедил навъе мусиқият ва ба танину оҳангнокӣ ва риояи қофия дар рукнҳои дохилии мисраъҳоро бо шеваи маъруфи Мавлоно риоят кардааст. Масалан:

Ба кеши озодагӣ нашояд, ки фикри лаззат уқда зояд,

Раҳи нафас печу ҳам надорад, чу най зи банди шакар бурун о.

Дар мисраи аввал «нашояд» ва «зояд» бо шеваи риояи мусиқият ва оҳангнокӣ, ки бештар хоси ғазалҳои Мавлоност, ба ҳам қофия шудаанд, аммо таҷаддуе, ки дар ғазали Бедил эҳсос мешавад, корбурди ҳамин таҷриба дар баҳрҳои ноозмуда ва душвори шеъри форсӣ маҳсуб мегардад.

Таҷрибаҳои Бедилро дар ин баҳри комил, бешак метавон навъе аз ибтикороти вай дар таҳавули сохтори ғазал унвон қард, зеро онҳо танҳо маҳдуд ба худи қорномаҳои ҳунариаш дар ин баҳри камистифода нестанд, балки то ба андозае ба огоҳӣ ва омӯзаҳои вай аз шеъри қадимаи ҳиндӣ ведой ва санскрит низ ишорат мекунанд. Ба навиштаи Абулқосими Исмоилипур ҳамаи сурудаҳои ригведо мавзун аст. Ин сурудаҳо ҳар як ба таври мутавассит дорои даҳ банд аст. Ҳар банд чаҳор мисроъ дорад, аммо гоҳе се ва гоҳ панҷ мисроъи аст...Дар ашъори ведой ҳудуди 15 вазн метавон ёфт, аммо роиҷтарин вазнҳои ведой 3 тоанд» (4, с.20).

Қадимтарин намунаҳои осори манзуми адабиёти санскрит дар сурати «Упанишадҳо» ва ҳамосаи «Маҳабҳарата» боқӣ мондаанд, ки, ба таъкиди бархе тазкиранависон ва муҳаққиқон, Мирзо Бедил аз ин осор огоҳии фаровон дошта ва ҳатто ҳамосаи «Маҳабҳарата»- ро азбар медониста. Аз муҳимтарин омили дастёбии Бедил ба чунин осори қадима пайванди хонаводагиаш ба мардумони ҳиндутабор аст ва аз рӯи таҳқиқоти анҷомдодаи устод Бобобек Раҳимӣ далоиле ҳам мавҷуданд, ки забони модарии вай аслан ҳиндӣ ба ақидаи бархе пажӯҳишгарон ҳатто банғолӣ будааст (7, с. 212). Ҳинду будани забони модарии шоир пеш аз ҳама ваҷҳи огоҳии ўро ба шеъри қадимаи ҳиндӣ тасдиқ мекунад ва аз сӯи дигар, пажӯҳишгари афғонӣ Нурулҳасани Ансорӣ дар мақолаи хеш «Бедил ва ҳиндшиносӣ» бо тақия бар иттилои

Хушгӯ дар «Сафина» роҷеъ ба фарогириаш аз осори қадимаи ин мардум чунин навиштааст: «Мирзо Абдулқодир Бедил, ки бидуни тардид аз ҷомеътарин ва баарзтарин шахсиятҳои адабиёти дарӣ маҳсуб мешавад, низ тибқи суннати пешиниёни худ ба ҳиндшиносӣ алоқаи самимӣ дошт. Бино ба гуфтаи Биндробандоси Хушгӯ, Бедил асотири ҳиндиро ба диққат мутолаа карда ва тамом қиссаи «Маҳабҳарата»-ро ба ёд дошт ва дар мусиқӣ маҳорати комил ба даст оварда ва забони ҳиндиро ба хубӣ фаро гирифта буд (10, с. 103). Тайъиди ин назар аз ҷониби Хушгӯ, ки дар баробари шогирди Бедил будан бештари воқеоти зиндагонии ӯро шоҳид аст ва муддате ҳам дар манзили шоир иқомат дошта, метавонад далели мӯътамаде дар тасаллути вай ба забони ҳиндӣ ва азбар намудани ҳамосаи «Маҳабҳарата» бошад ва ин дониш ва омӯзаҳои шоир дар қаламрави шеъри вай ҳаргиз бетаъсир намондаанд. Ҳатто ба навиштаи Бобобек Раҳимӣ Бедил дар маснави «Муҳити аъзам» чандин вожагонӣ амсоли «пон», (барги як навъ дарахт), «бира» (як навъи дарахт), «чуна» (оҳак), «агол» (оби даҳон) ва ғайра дучор меояд, ки баргирифта аз забони ҳиндӣ мебошанд (8, с. 215). Фузун бар ин, таъсири фарҳангу фалсафаи ҳиндӣ низ дар сурудаҳои Бедил фаровон ба мушоҳида мерасад, ки ин амр ҳам ба огоҳии шоир аз забону фарҳанги қадимаи ин сарзамин таъкид дорад. Пас, бо тавачҷӯх бад-ин дараҷаи тасаллути Бедил бар фарҳангу забон ва адабиёти қадимаи ҳиндӣ, таъсири он, хоса азбар донишмандони маҳабҳаратаро наметавон дар таҳаввулотӣ сохторӣ ва равишу қаволиби воҷасозиву вожагузинӣ дар таркиби ғазалҳои Абулмаъонӣ нодида гирифт.

Абулқосими Исмоилипур дар идомаи баррасихояш дар мавриди шеъри қадимаи санскритии ҳиндӣ меафзояд, ки бахши бузурге аз навиштаҳои манзуми ҳиндӣ ба забони санскрит бозмондааст. Аз миёни онҳо бахше аз Упонишадҳо ва ҳамосаи бузури ҳиндӣ “Маҳабҳарата”-ро метавон зикр кард (4, с. 31). Бо тавачҷӯх бар ин нукта, ки Бедил аз шеъри қадимаи ҳиндӣ ва аз он ҷумла ҳамосаи маҳабҳарата огоҳии комил доштааст, тахмин намудан имкон дорад, ки дар такмил ва сохторшиканиӣ ӯ дар қолибҳои маъмулии ғазал ва тавачҷӯх ба баҳри комил таъсири ин бардоштҳои ӯро низ наметавон сарфи назар намуд. Зеро миёни сохтори шеъри қадимаи ҳиндӣ санскрит, аз ҷумла авзони ҳичоии ин навъи шеър ва қолиби мазкури баҳри комил аз чанд ҷиҳат шабоҳатҳо ошкор мешавад. Аз таҳқиқи анҷомдодаи Исмоилипур равшан мешавад, ки ҳар мисраи шеъри қадимаи ҳиндӣ ба ҷаҳор пояи ҷаҳор ҳичоӣ тақсим мешавад ва зимни ин баҳш қардан дармеёбем, ки дувумин ва ҷаҳорумин поя аз назари камият, яъне теъдоди ҳичоҳо аҳамият доранд. Ҷаҳорумин поя лузуман сурати ҳичоӣ кутӯхе (V-V-V) аст, дар ҳоле, ки пояи дувум метавонад ба ҷаҳор гуна мутафовут дарояд (32-33). Ин баррасӣ аз назари аввал ошкор месозад, ки шеъри қадимаи ҳиндӣ низ ба рукнҳо аз рӯи ҳичо тақсим ё ба истилоҳи арӯз тақтеъ мешавад, ки онро ин муҳаққиқ поя унвон карда, худ мафҳуми ҳичоҳои кутӯх ва дарозро дар якҷоягӣ зеро мафҳуми «муро»- тазаккур додааст. Аҳамияти ҳамоҳангии пояҳои дувум ва ҷаҳорум навъе қофиянокии шеъри арӯзиро ба хотир меоварад, ки маҳз ҳамин вижагиро дар сурудаҳои дар баҳри комил иншонамудаи Бедил метавон ба мушоҳида гирифт, ки намунааш дар поёни ин баҳс хоҳад рафт. Қолиб боз ҳам он аст, ки шумораҳои ҳичоҳои пояҳои шеъри ҳиндӣ низ ба бархе аз авзони арӯз баробар, яъне ҷаҳортой ба назар мерасанд. Ҳарчанд муҳимтарин вазнҳои баҳри комил панҷҳичоӣ ҳастанд, аммо мавҷудияти авзони дорои аркони ҷаҳорҳичоӣ низ дар онҳо истисно нест, ки намунааш баҳри комили мусаддаси музмар, мусаддаси мавкуъ аст ва ин навъи вазн дар дигар баҳрҳои арӯзи аҷам ба мушоҳида мерасад.

Мутобиқ ба теъдоди ҳичоҳои дароз ва кутоҳ гоҳо дар анвоъи шеъри қадимаи хиндӣ дар як мисраъ то 30 ҳичо метавонад ҷой бигирад, ки аз он 14 ҳичо дар пояи аввал ва 16 дар пояи дувум қарор мегиранд. Аммо тибқи ҳисоби анҷомдодаи Исмоилипур дар бештари маврид ҳар мисраъ дар шеъри қадимаи хиндӣ аз 21 ҳичо иборат мебошад, ки аслан ғазалҳои бар баҳри комил сурудаи Бедил ҳам наздик ба ин миқдор ҳичохоро фарогиранд. Муҳаққиқи дигари эронӣ Ҳусайни Мударрис зимни баршумории ҳичоҳо дар баҳри комил муқаррар намудааст, ки дар баҳри комили мусаммани солим ҳар мисраъ аз 20 ҳичо иборат буда, аз ҷумлаи онҳо 8 то дароз ва 12 то кутоҳ мебошанд. (6, с. 156). Аз ин рӯ, ҷолиб аст, ки аз диди сохторшиносӣ Бедил зимни истифода дар ин баҳр навъе таҷрибаҳои хунариеро бар асоси огоҳӣ аз шеъри қадимаи хиндӣ ба намоиш мегузорад, ки дар адабиёти форсии мо воқеан камназир ё ҳатто мешавад гуфт, ки бебадил ҳастанд. Тавре таъкид шуд, агар дар байти фавқуззикр муқаффо омадани таркибҳои як мисраъ ба мушоҳида расад, дар байти зер, ки дар баҳри мутадорикӣ шонздаҳрукна ин шигарди хунари ба сурати ҳамқофия шудани таркибҳои мисраи аввал ва таркиби чароҳум байт мучассам мегардад:

*Майи ҷоми қаноат агар бичаиш,
Аламе зи ҷунуни ҳавас накаиш,
Чӣ кам аст уручи димоги гано, ки хумори таваққуи кас накаиш.*

Агар ин байтро мо аз назари баррасии вижагии қофиянокии он тақсим кунем, сурати дигаре аз он ҳосил мешавад, ки бо таваҷҷӯҳ ба сохтораш зоҳиран қолиби рубоӣ ё дубайтиро ба хотир меоварад:

*Майи ҷоми қаноат агар бичаиш,
Аламе зи ҷунуни ҳавас накаиш,
Чӣ кам аст уручи димоги гано,
ки хумори таваққуи кас накаиш.*

Ҳарчанд аз назари авзон фарқияте мавҷуд аст, аммо зоҳиран иқдоми хунарии Бедил барояш имкон дода, ки дар канори таъмини мусикияти ҷаззоб дар ин баҳри мураккаб ва камтаҷрибашуда як навъ ибтиқоре дар заминаи омезаҳои навъии шеър ба зуҳур расонад ва сохтори андарунии байтро ба рубоӣ ва ё дубайтӣ наздик кунад. Ин равиши ҳоси Бедил аст, ки дар заминаи корбурди баҳри мазкур эҷод шудааст ва ҳамон равиши тақтеъи шеъри қадимаи санскритро дар таносуби пояҳои дувум ва чохорум ба хотир меоварад. Ин таҷриба дар Мавлоно бар асоси дигар бухур ба мушоҳида мерасад, аммо онҳо наметавонад аз диди сохторӣ ба таҷрибаи Бедил шабоҳат дошта бошад, зеро ин наҳваи қолиби сабқӣ танҳо дар заминаи корбурди баҳри комил метавонад мучассам шавад, ки дар он дарозии зиҳофот ва маҷмӯан мисраъ ин шаклро эҷод намудааст. Масалан ҳамин қолиб дар Девони Мавлоно дар баҳри раҷази мусаммани матвии мураффаали музол ба мушоҳида мерасад:

*Ёри ман аст ӯ ба чи нағзӣ,
Ҳоҷа агарчӣ ҳама мағзӣ.
Чун гузарӣ бар сари кӯяш,
Пой нақӯ неҳ ки налагзӣ*

Аммо сурудаи Мавлоно бештар ба чакомаҳои мардумӣ ва ашъори ҳичоӣ аз назари шакл қаробат пайдо мекунад, вале тавре тазаққур ёфт, дар сурудаҳои Бедил ин тавозун ва оҳангнокӣ ва ҳамзамон таводуми мисраъот дар вақти шикастани онҳо ва риояи қофиябандӣ абётро ба рубоӣ ё дубайтӣ наздик месозад. Қайди як нукта низ муҳим аст, ки ин вижагии сохтории ғазал, ки навъе байтро ба рубоӣ дар вақти шикастани мисроъ шабеҳ мекунад, танҳо дар ҳусни матлаъи ғазал иттифоқ меафтад, чун қофия дар байти мазкур такрор шуда, ҷузъи шикастаи савум, яъне қисмати аввали мисраи дувум дар ин ҳол озод шуда, ин монандиро тақвият мебахшад. Дар

абёти дигар бошад ин ибтикор дар ғазал навъе сурати дигаргуна мегирад. Масалан, дар байти мактаи ғазали мавриди назари Бедил бошад, се ҷузъи аввали байт бо ҳамдигар қофияи дарунӣ пайдо мекунанд ва ҷузъи чорум ба қофияи умумии ғазал пайванд мегирад ва ин ҷо низ ҳамон сурати шаклии рубой ва ё дубайтӣ ба чилва меояд, вале қофиябандӣ мутобиқат надорад:

Агарат зи мавоизи Бедили мо, арақе шавад оби чабини ҳаё,

Ба ду дам нафасе, ки дамонда ҳаво сари фитна ҷу оташи хас накашӣ.

Дар ин байт ба назар мерасад, ки вожагони «мо», «ҳаё» ва «ҳаво» дар се ҷузъи байт ба ҳамдигар қофия шуда омадаанд ва ҷузъи охири байт бо риояи қонунмандии нигориши ғазал ба қофияи умумии он марбут гардидааст.

Аз махсусиятҳои сохтори дигари ин навъ ашъори дар бухур сурудаи Бедил тавозуни мисраот аст, ки бо он ҳама тадовум ба ду баҳши баробар метавон онҳоро қисмат намуд, ончунонки дар намунаҳои болоӣ ҳам зимни шикастани он ин махсусият рӯшан гардид. Аммо нуктаи ҷолиб он аст, ки гоҳо дар сурати иваз қардани ҷойи ҳар ду қисмати мисраот ба вазну оҳанг ва мантиқи каломи Бедил ҳалал намерасад. Барои намуна ба ин байт мурур мекунем:

Дили орамида ба хун мақаш, зи фусуни рангу ҳавои гул,

Ситам аст гунҷаи ин чаман миҷа во қунад ба садои гул (8, с. 908).

Дар сурати ба шакли зайл иваз намудани ҷой қисматҳои мисраи аввал вазни он тағир намеёбад:

Зи фусуни рангу ҳавои гул дили орамида ба хун мақаш... Ҳатто мисраи дувум ҳам дар сурати ба чунин шакл баргардонидани он ҳамин вижагириро метавонад ба худ касб намояд. Ҳарчанд ин хусусият на дар ҳамаи мисраот ба ҷашм мерасад, вале ҳамоно дар идомаи ғазал низ дар чандин маврид онро метавон ба мушоҳида гирифт. Тазаккури ду байти дигар қобили тавачҷӯҳ аст:

Ба фурӯғи шамъи сад анҷуман саҳарест моили ин чаман,

Ҷу гилем аз бару дӯши ман бикашад соя зи пои гул.

Чаманест олами кибриё барӣ аз қудурати мосиво,

Нашавад тижъи ба гумони мо зи ҳучуми ранги ту ҷои гул.

Ин махсусиятро дар намунаҳои аз баҳри мутақорибӣ шонздаҳрукна низ метавон ба мушоҳида гирифт:

Тараб дар ин боғ мехиромад зи сози фурсат паём бар лаб,

Зи наргис акнун мабоиш гофил, ки най гирифтаст ҷом бар лаб.

Дар сурати иваз қардани ду баҳши баробари мисраи аввал, ки тавозун ва оҳангнокии баробари аҷзои сатро таъмин намудааст, на танҳо вазни шеър, балки маънии он ҳатто ҳалал намеёбад.

Тавачҷӯҳ бар ин падидаҳои ҳунари ва ибтикороти Бедил дар қолиби ғазал моро ба назари дигаре ҳам мерасонад, ки заминаҳои пайдоиши шеъри навро дар ҳамин навъ ғазалҳои Абулмаъонӣ ҷустуҷӯ намоем. Дар назари аввал, таҷаддуди Бедил дар қолиби ғазал дар баҳри комил ва ибтикороти вай дар заминаи сохтори ин навъ шеър ҳарчанд шабоҳатҳои зоҳириро дар таркиби як байти ӯ бо жанри рубой ё дубайтӣ эҷод мекунанд, аммо қанори ҳамдигар гузоштани ин мисрои шикаста аз сӯи дигар як банде аз шеъри ҷаҳорпораро метавонад ба вучуд оварад. Дар намунаи аввал, агар бо така бар риояти қонунмандии қофиясозӣ мо онро ба дубайтӣ ва ё рубой монанд кунем, аммо оҳангу вазни он боз ҳам шеъри ҷаҳорпораро таҷассум карда метавонад. Фузун бар ин дар намунаи дувум, ки абёте аз ин қабил дар “Девон” -и Бедил фаровон ба қор рафтааст, навъи дигари ҷаҳорпораро ба хотир меоварад, ки дар онҳо се мисраи аввал қофия шуда, мисраи ҷаҳорум озод аст. Нуктаи дигар, ки моро ба ҷустор

дар заминаҳои шеъри нав дар ин навъ ибтикороти Бедил мекашонанд, худи таҷриба дар баҳри комил аст, ки навъе дароз шудани мисроъ дар он ба тавсеа бахшидани имконоти газал ва аз сӯи дигар шояд аз ғунҷоиши дигар бухур берун рафтани таҷассуми тафаккур ва андешаи шоир маҳсуб меёбад. Чун маъниофарӣ ва мазмунсозӣ, ки хостори қурбонии лафз бар маънист, дар шеъри сабки ҳиндӣ, бавижа ашъори Бедил ба унвони муҳимтарин махсусият табдил ёфтааст, тақозои таҷрибаҳои бештар дар шеъри суннатӣ мекунад, шояд Бедил барои истифода аз табаҳхури ин навъ бухур ва авзон дар маъниофарӣ ба таҷриба дар ин баҳр иқдом намуд ва дар заминаи имкониятҳои он дар сурати дароз шудани мисраъҳо, баҳусус дар вазнҳои шонздаҳрукӣ бештар дар ғунҷоиши маонии тасаллут пайдо кард. Тавре тазаккур ёфт, дар «Девон»-и Бедил 56 газал дар баҳри комил, 24 газал дар баҳри мутақориби шонздаҳрукӣ, чор газал дар баҳри мутақорики шонздаҳрукӣ ва ҳамагӣ як газал баҳри раҷази мурафғали матвӣ ба қалам омадааст. Агарчӣ намунаҳои анвои авзони фавқуззикр дар мавриди мухталиф тазаккур ёфтаанд, ба ҳайси намунаи дигари таҷрибаҳои ҳунарии Бедил дар ин раҳгузор барои идомаи мабоҳиси марбут ба ин мавзӯ овардани байти матлаи ягона ғазали дар ин вазни баҳри раҷаз сурудаи шоир аз аҳамият ҳолӣ нест:

*Дурии базмат дар гаму шодӣ агар кунад ин май қисмати чомам,
Субҳ нахандад бар руҳи рӯзам, шамъ нағрияд бар сари шомам.*

Ин таҷрибаҳои ҳунарии шоир дар баҳрҳои мазкур ва таҷаддуди ҳунари дар сохторшиносии матлаи ғазал, ки бар он ишорат шуд, ҳарчанд аввалан ба ғунҷоиши маънии фаровон дар қолиби ғазалро таҷассум намояд, аз сӯи дигар тавачҷуҳи шоирро дар роҳи ибтикор дар истифодаи имконоти бештари мазмунсозӣ дар маҳдудаҳои шеъри суннатӣ тафсир мекунад. Аз сӯи дигар, мутолеаи ин навъ ғазалҳои шоир рӯҳияи як нафар суҳанвари мубтакирро ифода мекунад, ки хостори таҷаддуди бештар аз ин аст ва оҳангу ҳолоти ғазалҳои ин баҳш аз зуҳури навъе таркиш ё инфичор дар қолиби шеъри суннатӣ паём мерасонанд. Зимни хондани ҳар ғазале аз ин баҳр дар «Девон»-и Бедил ҳамин ҳисс вучуди инсонро фаро мегирад, ки Мавлоно ханӯз дар айёми хеш онро дар шеър инсичом бахшида буд:

*Эй шаҳи султони азал, растам аз ин байту газал,
Муфташлун, муфташлун, муфташлун кушт маро.*

Бедил ҳам чун Мавлоно шоире озодаандеш ва вораствае буд, ки ҳамин рӯҳи инҳисорнопазираш ўро дунболи анҷоми чунин таҷоруб мекашонид ва аз сӯи дигар нигориши «Никот» ва ҳатто «Чаҳор унсур» барин намунаҳои барҷастаи осори насри низ моро бар ин назар мувоҷеҳ мекунад, ки дар баробари озмудани ҳунари хеш дар таълифи осори мухталифи мансур ногуфтаҳояшро, ки аз доираи каломи манзур берун мондаанд, дар қолиби наср ғунҷоиш низ диҳад. Насри Бедил аслан худ навъе шеър аст ва ҳамон матлаби ҷой намудани маънии андак дар лафзи фаровони маснуъ дар насри шоир барҷаста зуҳур кардааст.

Маҳз, ҳамин таҷрибаҳои ҳунарии Бедил дар ғазал буд, ки пеш аз ҳама дар мароҳили баъдӣ дар заминаи мактаби пайравони ӯ ҳисси аҷзи шоиронро дар идомаи ин роҳи сангин ба вучуд овард. Ҳарчанд ҷараёне ба истилоҳ бозгашти адабӣ дар Ирон ба миён омад, ба унвони ибтикор дар рӯҷӯ ба сабки қудамо, аммо бо ин ҳама ин суҳанварон натавонистанд аз таъсири Бедил раҳо бишаванд ва ҳамоно дар партави асари тафаккур ва ҳунари шоирии ӯ боқӣ монданд. Аммо агар амиқан бар появу мояи ин ҷараён биандешам, ҳамон аҷзи шоирон дар пешорӯи ин қудрати ҳунари ва таҷрибаҳои нодири ӯ буд, ки суҳанваронро ба сӯи дигар кашонид ва ҳатто ин бозгаштанҳо дар шеъри форсии Фарорудон, ҷойгоҳи таҳаввули густардаи мактаби

пайравони Бедил низ табаххур касб намуд. Моварои ин бозгаштанҳо боз ҳам ҳамон тавфиқ наёфтани гурӯҳе аз шоирон дар истикболи шеъри Бедил буд. Агар инсофан бигӯем, ононки ин роҳи ручӯъ ба гузаштаи адабиёти форсиро чӣ дар Эрон ва чӣ дар Фарорудон авлавият бахшиданд, аслан тавфиқ касб накарданд, баръакс нуфузи эшон дар адабиёти форсии ин даврон бо ҳамон сурудаҳое побарҷо монд, ки дар истикбол аз Бедил ба қалам оварданд. Намунаҳои ашъори Парии Ҳисорӣ, Мирзо Содики Муншӣ ва амсоли ин худ бозгӯи ҳақиқати ин амр аст, ки аз ҷумлаи пайравони бозгашт дар хавзаи Фарорудон буданд.

Аз назари қонуниятҳои фалсафӣ ҳама чиз ва ҳолату воқеот дар пешрафт ва таҳаввул қарор дорад ва шеъри форсӣ ҳам бо он нуфузи комили касбнамуда дар қаламрави рӯзгори Бедил наметавонист дубора бозпас баргардад ва ҳамин омили муҳим боис шуд, ки дар остонаи асри бистум иқдоми тавачҷӯх ба сохторшиканӣ дар шеър аз ҷониби устод Лоҳутӣ ва Нимо Юшич пеш гузошта шавад ва ин таҷаддуд иттифоқ афтад. Ҳарчанд назарияи шеъри нав ҳанӯз дар қабл аз ин шуаро дар тазкираи «Тазкори ашъор»-и Садри Зиё таҷассум дорад ва ин андеша боз ҳам метавонад назари моро дар ин маврид тасбит созад, ки омили аслии тавачҷӯх ба эҷоди шеъри нав маҳз дар нимаи дууми асри XIX ҳамоно таъсири Бедил маҳсуб меёбад. Пас, анҷоми пажӯҳишҳо дар заминаи таҷрибаҳои озмудаи Бедил барои муқаррар намудани пояҳои шеъри нави форсӣ аз аҳамияти илмӣ ҳолӣ нест ва ин ҷараён-шиносии таҳаввулот ва бархӯрдҳо дар айёми Бедил ва пас аз он ин матолибро метавонад ба субут бирасонад.

Баҳсу баррасии авзони шеъри Бедил ва таҷрибаҳои ҳунарии ӯ дар заминаи қорбурди онҳо, ки ба истилоҳ навъе ба сохторшиканӣ дар ғазали форсӣ ва таҳаввулоти шоёне мувоҷеҳ шудааст, бозгӯ аз он аст, ки Абулмаъонӣ бо таҷаддуд ва ибтикор дар истифодаи авзони мухталиф ва шояд бештар аз ҳамаи шоирони дигар муваффақ ба таҷассуми маонии тоза ва мазмунофариниҳои хоса гардидааст. Аз сӯи дигар, ин таҷоруб бар он таъкид мекунад, ки Мирзо Бедил камтарин имконоти қолиб ва шаклҳои роиҷи шеъри суннатиро дар ҳалқи маонии ноб ва офариниши мазмунҳои шоирона мавриди истифода қарор дода, ҳамчун шоири мубтақир ва соҳиби забони хосаи шеърии худ маъруфияти тамом дарёфтааст, ки дар баробари бовар ва эътиқоди худ ба ин ҷойгоҳ дар тазкираҳову сарчашмаҳои адабӣ ин мақоми шомихи шоир дар сатҳи зарурӣ эътироф шудааст. Муҳимтар аз ҳама, дар заминаи тавачҷӯх ба ин навъи сохторшиканӣ дар ғазали форсӣ метавон бар ин натиҷа расид, ки Мирзо Бедил заминаҳои мӯҳкаме дар таквини шеъри нав дар адабиёти форсӣ гузошт. Бешак, анҷоми ҷусторҳои фаротаре дар сарчашмаиносии шеъри нав бо тавачҷӯх ба таҷрибаҳои ҳунарии Бедил метавонад бештару пештар ин амрро ба субут расонад, ки ба нукоте аз он бар асоси сурудаҳои шоир қаблан таъкид шуд.

Вожаҳои калидӣ: Бедил, ғазал, авзони шеърӣ, баҳри комил, баҳрҳои камозмудашуда, таҳаввулоти сохторӣ дар ғазал, ҳамосаи «Маҳабҳарата»

Пайнавишт:

1. *Воҳиддӯст, Маҳнӯш. Вижагиҳои бунёдини ғазалҳои Мирзо Абдулқодири Бедили Деҳлавӣ./ Фаслномаи мутолеоти шибҳи қора.Донишгоҳи Систон ва Булучистон. Соли дувум, шумораи панҷум. 1389. саҳ. 125-146.*
2. *Деҳлавӣ, Бедил. Куллиёт. Тасҳеҳи Холмуҳаммади Ҳаста ва Халилulloҳи Халилӣ. Ба қўишиши Баҳман Халифаи Баноравонӣ. Ҷилди аввал, баҳши аввал. –Техрон: Тилоя, 1389.*
3. *Деҳлавӣ, Бедил. Куллиёт Тасҳеҳи Холмуҳаммади Ҳаста ва Халилulloҳи Халилӣ. Ба қўишиши Баҳман Халифаи Баноравонӣ. Ҷилди аввал, баҳши дувум. - Техрон: Тилоя, 1389.*

4. Исмоилипур, Абулқосим. Сурудҳои рӯшаной. Чусторе дар шеъри Эрони бостон ва сурудҳои монавӣ. – Техрон: Устура, 1386.
5. Қалъанав, Ҳабиб Қадидулисломӣ. Киштгар, Насрини Шафой. Мусиқии беруни «Девон»-и Бедили Деҳлавӣ./ Фаслномаи мутолеоти шибҳи қора.Донишгоҳи Систон ва Булуҷистон. Соли севум, шумораи шашум, 1390. саҳ.65-88.
6. Мударрисӣ, Ҳасан. Фарҳанги корбурди авзони шеъри форсӣ.- Техрон: Самт, 1384. - 417с.
7. Раҳимӣ, Бобобек. Ошноӣ бо Бедил. –Душанбе: Ирфон, 2009.
8. Раҳимӣ, Бобобек. Шарҳи шаст газали Бедил. -Душанбе: Деваштӣч, 2001.
9. Салҷуқӣ, Салоҳиддин.. Нақди Бедил. –Техрон: Ирфон, 1380.
10. Хушигӯ, Биндробан Дос. Сафинаи Хушигӯ. -Кобул, 1359.

Reference Literature:

1. Vokhiddust, Makhnush. *Fundamental Peculiarities of Mirzo Abdulkodir Bedil Dikhlavi's Gazels // Quarterly edition of Sistan and Beludjistan University. The 2-nd year, №5, 1389 hijra. – pp. 125 – 146.*
2. Dekhlavi, Bedil. *Kulliyat. // Under the editorship of Kholmukhammad Hast and Halilullokh Khalili. V.1, p.1. – Tehran: Tiloya, 1389 hijra.*
3. Dekhlavi, Bedil. *Kulliyat. // Under the editorship of Kholmukhammad Hast and Halilullokh Khalili. V.1, p.2. – Tehran: Tiloya, 1389 hijra*
4. Ismoilpur, Abulkasym. *Songs of the World. Research in the Poetry of Ancient Iran and Manihenan Songs. – Tehran: Ustura, 1386 hijra.*
5. Kal'anav, Habib Djadidulislomi, Kishtgar, Nasrin Shafoi. *Outward Music of Bedil Dekhlavi's «Divan». // Quarterly edition of Sistan and Beludjistan University. №6, 1390 hijra. – pp. 65 – 88.*
6. Mudarrisi, Khasan. *The Dictionary of Usage in Reference to the Metres of Persian Poetry. - Tehran: Samt, 1384 hijra. – 417pp.*
7. Rakhimi, Bobobek. *Familiarization with Bedil. - Dushanbe: Cognition, 2009.*
8. Rakhimi, Bobobek. *Interpretation of Bedil's sixty gazels. - Dushanbe: Devashtich, 2001.*
9. Saldjuki, Salikhiddin. *Bedil's Literary Criticism. - Tehran: Cognition, 1380.*
10. Khushgy, Bindroban Das. *Khushgy's Tezkires. - Kabul, 1359 hijra.*